

ІСТОРІЯ НІЖИНЩИНИ ІМПЕРСЬКОЇ ТА ПОСТІМПЕРСЬКОЇ ДОБИ

УДК 94(477.51)“1920–1930”:323.11

Іван КОНОНЧУК
(Ніжин)

Ніжинська вища школа та національне відродження на Чернігівщині 20-30-х років ХХ ст.

Розвиток освіти, культури, науки будь-якої держави є показником рівня її цивілізаційного розвитку, формування державності й нації.

Українські землі в складі неосяжної Російської імперії до 1917 р. значно відстали від багатьох країн світу за рівнем культурно-освітнього розвитку. Імперський бюрократичний апарат абсолютно не був зацікавлений у високому рівні освіти й культури населення, адже менш освіченими людьми легше керувати. В 1913 р. неписьменними були 84 % населення Підросійської України, на її території існувало 19 вищих навчальних закладів (26700 студентів), але лише один з них – Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька готував учителів гуманітарного циклу. Незважаючи на те, що переважну більшість населення Чернігівщини склали українці (87,9 %), українських шкіл у 1920 р. на її теренах було лише 53 %, україно-російських 15 %, решта – російські (до 1917 р. було відповідно 35 %, 10 % і 55 %) [1].

Але не тільки українці перебували в такому стані. Представники національних меншин Чернігівщини (як і решти України загалом) не мали своїх шкіл і закладів культури, не могли нормально розвиватися. Ще до революційних подій 1917 р. існував тісний зв'язок між українцями та представниками інших національностей у розвитку освіти і культури, національному будівництві загалом. Найбільш активно таке співробітництво продовжилося в період національно-державницького будівництва 1917–1920 років. Це пояснюється тим, що фактично при владі в Росії знаходилися або росіяни, або русифіковані національні представники. Український регіон в цьому відношенні не був винятком. Серед представ-

НІЖИНСЬКА
СТАРОВИНА
Вип. 13(16)
КИЇВ
2012

вників бюрократичного апарату росіяни склали переважну більшість, тож не дивно, що представники інших народів змушені були об'єднуватись у боротьбі за свої, передусім національні, права. Часто у середовищі національних меншин (навіть українців, що склали етнічну більшість, але знаходилися фактично на правах національної меншини на території, власне, України) такий стан речей генерував русофобські настрої.

Лише інтелігенція прекрасно розуміла, що не можна ототожнювати представників бюрократичного апарату з російським народом у цілому, який на території України насправді також був меншиною і відчував на собі тиск тієї ж влади. Вирішити ці проблеми можна було лише спільно – підняти культурно-освітній рівень усіх національностей і разом здійснювати національне відродження. Передова інтелігенція України прекрасно розуміла, що лише освічені люди можуть творити та зберігати культуру. А для цього, насамперед, необхідно підняти рівень освіти населення, потрібна достатня кількість вчителів.

Відродження освіти на території Чернігівщини почалося вже з 1917 р., коли народ зрозумів, що держава їм не допоможе і потрібно самостійно будувати школи й утримувати вчителів. На Ніжинщині ці процеси очолили працівники та випускники Ніжинської вищої школи – згаданого історико-філологічного інституту, які не тільки безкоштовно (здебільшого, лише за харчі) працювали у школах, але й допомагали у формуванні книжкового фонду шкільних бібліотек. Так, у 1917 р. з ініціативи проф. В. Резанова в інституті було створено “Товариство вивчення Росії та України” як один із перших кроків на шляху реальної українізації (не плутати з радянською політикою коренизації в УСРР) – це товариство поставило завдання створити “Енциклопедію України” [2]. Учасники товариства вивчали особливості національного розвитку України у її історичному плині, взаємовідносини різних національностей на її території, їх взаємодопомогу й підтримку в боротьбі проти царизму та за національний розвиток – за свою освіту, культуру, науку, мову тощо. Було започатковано систему взаємовідносин Ніжинського інституту та населення – студенти міграційні процеси та території Чернігівщини й України загалом (в т.ч. й російську міграцію), динаміку розселення та формування національних структур в Україні, здійснювали історико-краєзнавчі студії, вивчаючи особливості життя різних народів. Зокрема, об'єктом вивчення стали ніжинські грецька й ассирійська громади: досліджувалася історія перебування цих народів в Україні, їх взаємовідносини з українцями тощо. У процесі дослідження студенти й викладачі Ніжинської вищої школи отримували велику допомогу та підтримку з боку мешканців Ніжина та Ніжинського повіту. Старожили й інтелігенція регіону, місцеве керівництво допомогли у збиранні матеріалів про національний склад району, про особливості їх проживання, культуру, традиційне господарство тощо. В процесі роботи було з'ясовано, що здавна існує традиція взаємодопомоги та підтримки між представниками різних національностей Ніжинщини. Якщо раніше це стосувалося більше економічного життя, то останнім часом така взаємодопомога проглядається щодо національно-культурного будівництва. Завдяки зв'язкам із українським населенням, а також представниками інших національностей у навчальних програмах Ніжинського історико-філологічного інституту з викладання історичних і суспільних дисциплін з'явилася відповідна проблематика.

У Ніжині в цей час студенти та викладачі скликають Українське віче (були присутніми 800 осіб), на якому було підтримано рішення негайно почати українізацію й

утворити “Просвіту” для захисту інтересів українців. Учасники зібрання говорили про багатівікове національне гноблення українців у Російській імперії, про боротьбу українського народу за національне визволення та державність [3]. Але на цьому ж зібранні було також заявлено про потребу створити рівні умови розвитку для інших народів України (навіть найменш чисельних). Вказувалося, що інші народи на території України потребують більшого захисту й більшої турботи з боку держави у зв’язку з їх малочисельністю й тривалим царським гнітом і русифікацією. Студенти також зазначили, що інституту потрібно тримати тісний контакт із широкими верствами народу та враховувати їх побажання під час викладання історико-краснавчого й історичного аспекту існування і розвитку різних народів в Україні. Через рік на конференції інституту було ухвалено рішення про вивчення історії й етнографії України, української культури та мистецтва, українознавства, а також про перехід на українську мову навчання та діловодства [4]. Слід зазначити, що практичною реалізацією цих ухвал стало започаткування викладання за кілька років у стінах Ніжинського інституту курсу українознавства проф. О. Грузинський (відомого філолога й палеографа, першого дослідника національної української святині – Пересопницького Євангелія).

Ніжинський інститут очолив українізаційні процеси на території Ніжинщини, а також частково на території інших регіонів Чернігівщини. До Ніжина приїжджали люди з усіх куточків Чернігівщини, і для кращої роботи в 1919 р. в інститутській бібліотеці було відкрито спеціальний український зал і відділ, що працював обслуговував студентів, вчителів й просто пересічних громадян, що мали певні запити з питань національно-освітнього розвитку. В інституті активно збирали матеріал про історію появи інших народів на території України (греків, німців, євреїв, болгар, татар, молдаван, поляків тощо); у бібліотеці влаштовувалися тематичні виставки літератури, проводилися конференції (на зразок лекторію). На такі виставки та зустрічі запрошувалися видні представники різних національностей, що проживали на теренах Ніжинщини. Вони розповідали студентам і викладачам про свій народ, історію його появи в Україні, про національну культуру та історичні традиції, проблеми національного відродження. Студенти з гордістю слухали про підтримку українцями національного відродження інших народів Ніжина та регіону, про українські “Просвіти”, що стали справжніми центрами відродження та розвитку не тільки українців, але й інших національностей. Багато відомих професорів Ніжинського інституту студіювали “національну” проблематику, залучали цієї до роботи студентів.

У 1920 р. при педагогічних інститутах Ніжина та Чернігова було створено коротко-термінові педагогічні курси, де готували вчителів для сільських шкіл. Ці курси були практично універсальними, бо давали основи знань з кількох наук одночасно. В даних курсів ураховували й національний аспект – було здійснено дослідження щодо компактного проживання представників різних національностей на території Чернігівщини та цільову підготовку національних кадрів для таких місцевостей. Представників національних меншин запрошували на вказані підготовчі курси за умови, що вони потім повернуться у рідне село, містечко чи місто й будуть працювати так у відповідній національній школі. У програмах підготовчих курсів було передбачено також короткий ознайомчий курс з історії українського народу, а також інших народів, що проживають на території України, зокрема Чернігівщини. Також вивчалися кращі зразки лі-

тератури та мистецтва різних національностей України, підтримувалася діяльність національних клубів, театрів тощо.

У великих містах Чернігівщини масово почали виникати спеціальні навчальні заклади – технікуми, профшколи, училища, що відкривалися з ініціативи та на вимогу заводів, фабрик, майстерень тощо, яким були потрібні такі кваліфіковані спеціалісти. Часто ці організації та підприємства брали заклади освіти під свою опіку. В цих закладах також передбачалася спеціальна квота для учнів – мешканців населених пунктів, де проживали компактно різні етнічні групи. У багатьох таких закладах Чернігівщини успішно працювали випускники Ніжинського інституту, яких цінували дуже високо. На початку 1920-х років таких закладів в Чернігівській губернії було 43, де навчалася 5029 студентів й учнів у них (разом із слухачами педагогічних курсів, пізніше – робітфаків) [5].

Ніжинська вища школа була у фарватері боротьби за національне відродження українського народу. В інституті впродовж середини – другої половини 1920-х років здійснювалася українізація, існувала спеціальна комісія (студентську комісію з українізації утворено в 1923), на початку 1920-х років була створена кафедра української культури та мови, науковці активно досліджували низку проблем з історії та культури України (1924), історію Ніжинщини та Чернігівщини, стан національних проблем у регіоні (В.І. Резанов, М.Н. Петровський, М.Н. Бережков, І.Г. Турцевич, Н.Ф. Даденков й інші) [6]

Процеси українського відродження захопили величезні маси народу України й випускники Ніжинської вищої школи не стояли осторонь. Наприклад, у 1927 р. газета “Правда” до річниці Жовтневої революції організувала конкурс на кращого вчителя СРСР. Серед переможців були п’ятеро педагогів з України (П.В. Попков, М.М. Соловцов, Т.І. Шумилівська, В.А. Нікітін, В.Ф. Лубенцов), особливу відзнаку – грамоту та диплом – отримав випускник Ніжинського інституту народної освіти В. Лубенцов [7]. І таких подвижників було досить багато, – про них варто було б зробити окреме дослідження..

На початку 1930-х років у Ніжині діяло 4 технікуми (бібліотечний, медичний, ветеринарний, механізації сільського господарства), де викладало багато як випускників, так і штатних працівників Ніжинського інституту. Викладачі Ніжинської вищої школи допомагали викладачам-початківцям в оволодінні професійними таємницями, методикою проведення занять; ніжинський вищий навчальний заклад поділився зі згаданими професійними навчальними закладами літературою, посібниками, наочними знаряддями навчання, навіть надавав приміщення для проведення конференцій та інших заходів [8].

У 1933 р. Ніжинський інститут соціального виховання було реорганізовано на педагогічний і станом на кінець 1930-х років тут навчалася 4600 студентів. Інститут налагодив широкі зв’язки з селами та містами Чернігівщини, його студенти та педагоги проводили різного роду науково-педагогічні дослідження з історії та культури України, краєзнавства, археології [9]. Одночасно в Ніжині також існував учительський інститут, який готував сільських вчителів з кількох спеціальностей. Тож, загальна кількість студентів обох інститутів досягла 6150 осіб. Учительський інститут існував практично повністю завдяки підтримці педагогічного – тут працювали його випускники, сюди перейшла викладати частина викладачів. Педагогічний інститут поділився з колегами по педагогічній ниві бібліотечним фондом і посібниками, проводилися спільні конференції та засідання, разом планувалася наукова робота [10].

Потрібно з гордістю зазначити, що у процесі українського відродження приймають активну участь провідні викладачі Ніжинської вищої школи, зокрема – член-кореспондент АН СРСР В.І. Резанов, професори М.М. Бережков, І.Г. Турцевич, Є.А. Рихлік, А.М. Раєвський, М.Ф. Даденков, Г.П. Пехтелев, П.О. Бельський, О.С. Грузинський та інші [11]. Спектр наукових інтересів професорів і викладачів Ніжинської вищої школи досить широкий, але можна зазначити, що чільне місце посідали дослідження культурно-національних проблем як українців, так і інших етносів, що проживали на території України.

У Ніжині в 1920 р. з'явився Музей історії, мистецтв та етнографії, при котрому, за активної підтримки інституту, діяло наукове товариство. Його учасники займалися не лише проблемами вивчення історії, етнографії та краєзнавства, але й підтримували тісні зв'язки з іншими подібними інституціями України та СРСР; влаштовували спільні конференції та збори, обмін літературою тощо. Члени цього наукового товариства глибоко цікавилися культурно-національними проблемами Ніжина та Ніжинщини, вивчали історію й культурні надбання народів, що тут проживали, історію їх появи на теренах як указанного регіону, так і України загалом. Такий напрям роботи Товариства високо підняв його суспільний та науковий авторитет серед національних меншин Чернігівщини – з'явилося досить багато помічників серед місцевого населення. Проте, активна інтернаціональна діяльність не лишилась поза увагою влади – їй зовсім не сподобалося, що робота Товариства не тільки сприяє культурно-національному відродженню національних меншин, але й укріплює дружбу й співробітництво між ними. Товариство закінчило свою діяльність у трагічному 1934 р. [12].

У 1923 р. в Ніжинському інституті було відкрито історико-краєзнавчий музей яким керував О. Грузинський – експонати музею з'являлися завдяки студентам, викладачам і пересічним громадянам [13]. Дуже багато експонатів надали представники етнічних груп м. Ніжина, зокрема, греки, асирійці, поляки, вірмени, німці, євреї, росіяни. Крім експонатів, представники національних меншин допомагали Музею у проведенні ремонту, а також у опаленні його приміщення взимку.

На початку 1924 р. в Чернігові з ініціативи ніжинських викладачів і при підтримці краєзнавчих товариств та комітетів Чернігівщини було відкрито Чернігівський інститут краєзнавства [14]. Ніжинці поділилися з ним своєю літературою, посібниками, приладдям. У жовтні 1924 р. за участі ніжинців була скликана I Чернігівська губернська краєзнавча конференція. На ній були присутні 80 делегатів з усіх регіонів Чернігівщини, було заслухано 23 доповіді, відбулося понад 70 виступів під час обговорення повідомлень і в дискусіях. Науковий спектр конференції був досить широкий, але основний стержень був чіткий – українське відродження, українізація, вивчення національних традицій та культури, вивчення й збереження пам'яток, підняття національно-культурного рівня народу [15]. Завдяки зусиллям НКВС багато учасників конференції та працівників Чернігівського інституту краєзнавства зазнали переслідувань, частина була репресована.

У січні 1925 р. з'являється Ніжинське наукове товариство краєзнавства, яке мало 4 секції: історичну, етнографічну, природничу, статистико-економічну. Активну участь у роботі Товариства брали передові викладачі Ніжинського вищого навчального закладу – М. Петровський, М. Бережков, В. Резанов, Є. Рихлік, А. Єршов [16].

Завдяки активній роботі ніжинських науковців, їх постійному зверненні до владних структур, масовим публікаціям краєзнавчого й історико-етнографічного характеру, а також підтримці всієї наукової громадськості Чернігівщини в 1927 р. влада ухвалила рішення про охорону низки історико-культурних пам'яток Чернігівщини (в Ніжині, Прилуках, Батурині, Новгород-Сіверську тощо) [17]. Була схвалена спеціальна програма охорони цих пам'яток, їх дослідження та реставрації державним коштом. Це була справжня перемога істориків, краєзнавців і громадськості Чернігівщини, де не останньою була роль ніжинців. Серед пам'яток, які відтепер мали охоронятися державою, були й такі, що належали до культурного надбання інших національностей краю.

Загалом можна сказати, що в 1920-х роках на Чернігівщині існувала 31 народна трупа, 41 народний хор, 473 культурно-просвітницькі гуртки, 517 хат-читалень, 300 бібліотек, 127 народних будинків і клубів (показово, що в Чернігові співробітничали і допомагали одне одному російський і український народний театри [18]). У всіх цих культурних осередках разом із українцями працювали і творили представники інших етнічних груп. Аналізуючи діяльність цих установ, потрібно зазначити активну участь у їх діяльності представників Ніжинської вищої школи, в установах якої різного часу як серед професорсько-викладацького складу, так і серед студіюючої молоді завжди були представники різних національностей. Питання історії й культурного розвитку національних меншин на території Ніжина, Чернігівщини, України загалом були їх постійним предметом вивчення. Як і участь у суспільних процесах, орієнтованих на національно-культурне відродження та національно-освітній розвиток. Що найбільш яскраво відобразилося в участі Ніжинської вищої школи в українізаційних процесах дореволюційного часу та запровадженні політики коренизації в УСРР у 20-х роках ХХ ст..

Джерела та література

1. Народна освіта на Україні. – Х. : Червоний шлях, 1924. – С. 48.
2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 2801а, арк. 1–6.
3. Собрание студентов в Нежине // Известия Нежинского общественного комитета. – 1917. – № 10.
4. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2801а, арк. 33.
5. Чернігівська область // Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1983. – С. 62.
6. Передмова // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 1.
7. Ясницький Г. Розвиток народної освіти на Україні 1921–1932. – К. : КДУ, 1965. – С. 175.
8. Ніжинський район // Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1983. – С. 458.
9. Там само. – С. 458.
10. Вступ // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / Під ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 22.
11. Ніжинський район // Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1983. – С. 458.
12. Конопольське краєзнавче товариство // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / Під ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 339.
13. Спаський Іван. Нарис історії Ніжинського музею. Публікація та коментар В.Симоненка та О.Морозова // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 72–78.
14. Чернігівський інститут краєзнавства // Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / Під ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 907.
15. Там само. – С. 616.
16. Там само. – С. 511.
17. Бахмацький район // Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1990. – С. 134.
18. Чернігівська область // Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. : АН УРСР, 1990. – С. 60.

Конончук І.М. Ніжинська вища школа та національне відродження на Чернігівщині 20-30-х років ХХ ст.

У статті досліджено деякі аспекти життя національних меншин в Україні 20-х років ХХ століття. Використано матеріали Чернігівщини, де проживали представники різних національних меншостей і разом будували своє культурне життя, допомагаючи один одному.

Ключові слова: культура, відродження, нації, національні меншини.

Конончук И.Н. Нежинская высшая школа и национальное возрождение на Черниговщине 20–30-х гг. ХХ в.

В статье исследованы некоторые аспекты жизни национальных меньшинств в Украине 20-х годов ХХ века. Используются материалы Черниговщины, где проживали представители национальных меньшинств и вместе строили свою культурную жизнь, помогая друг другу.

Ключевые слова: культура, возрождение, нации, национальные меньшинства.

Kononchuk I.M. Nizhyn Higher School and national revival in Chernihiv region in 1920–1930-s

In the article some aspects of the ethnic minorities' life in Ukraine in 1920s are explored. The materials of Chernigov region are used, where representatives of ethnic minorities lived and built their cultural life together, helping each other.

Key words: culture, revival, nations, ethnic minorities.

[надійшло до редакції: 06.01.2012 р.]

УДК 94(477.51)“18”:33

Оксана КРУПЕНКО
(Ніжин)

Географічний, природнокліматичний та соціоетнічний фактори економічного розвитку Ніжинського повіту в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Протягом тривалого часу в літературі тривають дискусії з приводу питання щодо ефективності вивчення взаємодії соціальних і економічних процесів у країнах із різним рівнем розвитку. Згідно марксистської теорії головним фактором при цьому виступає засіб виробництва, а інші чинники – природа держави, соціальні інститути, ідеологія – це лише надбудова. Рушійною силою розвитку є класова боротьба за контроль над цими процесами. Враховуючи сучасний розвиток історичної науки стає зрозумілим, що такий підхід є спрощеним.

Т.зв. інституціоналістська теорія головним чинником визначає технологічні зміни, а соціальні інститути лише гальмують цей прогрес. Подібно до марксистського вчення вона розглядає кінцевий результат як однозначно детермінований [1]. Виходячи з таких підходів, можемо говорити про те, що проблема впливу на розвиток господарства різних факторів, зокрема соціального, демографічного, етнічного є складним і найменш вивченим аспектом економічної історії.

Проблема капіталізації суспільства в другій половині ХІХ ст. залишається на сьогодні актуальною суспільно-політичним і науковим завданням. Для його вирішення ва-